

УДК 821.112.2

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/43-2-23>

Ірина РЕВА,

orcid.org/0000-0003-0753-5326

*старший викладач кафедри гуманітарних і соціальних дисциплін
Полтавського державного аграрного університету
(Полтава, Україна) rewairinaan@gmail.com*

СТРУКТУРНІ РІЗНОВИДИ ЕКЗИСТЕНЦІАЛІЗМУ В ПОЕЗІЇ І. БАХМАН

У статті обґрунтовано загальний характер моральних норм, виходячи з позиції унікальності людського існування. Розглянуто поняття «екзистенціалізм» у дискурсі філософських, психологічних і літературознавчих суджень. Звернуто особливу увагу на специфіку використання головних ознак, притаманних напрямку «екзистенціалізм». Доведено, що тривалий період існування екзистенціалізму накопичував багато різноманітних способів осмислення природних і суспільних явищ, які є одним із фундаментальних джерел цінностей та орієнтирів для людини. Проаналізовано трактування представників екзистенціалізму щодо розвитку психічних форм відображення, пов'язаних із подальшим удосконаленням нервової системи і формуванням людського мозку, котрий став природною передумовою виникнення свідомості. Завдяки такому аналізу показано, що через дослідження поняття «свідомість» автори екзистенціалізму поєднали літературознавчі погляди не тільки з філософськими, але й з психологічними. З погляду психології термін «свідомість» відображає дійсність в мозку людини в суб'єктивних, ідеальних образах. Для екзистенціалістів зміст сутності стає найголовнішою ідеєю вираження в їхніх творах. Письменники екзистенціалізму з допомогою феноменологічного підходу в своїх працях висвітлюють різні спектри свідомості, такі як віра в себе, містичні та міфологічні погляди в концепції творчої особистості. На прикладі поезії І. Бахман виявлено основні структурні тенденції екзистенціалізму: 1) особливості соціальної адаптації (деадаптації) героя, на які вказує письменник; 2) механізми психологічного захисту, котрі відображаються в думках і мовленні; 3) взаємини головного героя з іншими персонажами; 4) авторські емоційні акценти, що виявляють його ставлення до героя. Поезія австрійської письменниці І. Бахман чітко представляє головні позиції екзистенціалізму. В поетичних творах І. Бахман змальовуються життєві та психологічні обставини, в яких перебувала авторська «Я-концепція». Доведено, що І. Бахман є дійсно яскравою представницею екзистенціалізму.

Ключові слова: екзистенціалізм, екзистенція, екзистенційна діалектика, «Я-концепція», феноменологія, феноменологічний підхід, авторська позиція.

Ірина РЕВА,

orcid.org/0000-0003-0753-5326

*Senior Lecturer at the Romance and Germanic Philology Department
Luhansk Taras Shevchenko National University
(Poltava, Ukraine) rewairinaan@gmail.com*

STRUCTURAL VARIETIES OF EXISTENTIALISM IN POETRY BY I. BACHMAN

The article substantiates the general nature of moral norms, based on the position of the uniqueness of human existence. The concept of “existentialism” has considered in the discourse of philosophical, psychological and literary judgments. Special attention pays the specifics of the using main features inherent in the direction of “existentialism”. It has been proved that the long period of existence of existentialism has accumulated many different ways of understanding natural and social phenomena, which are one of the fundamental sources of values and guidelines for man. The interpretation of the representatives of existentialism has analyzed that the development of mental forms reflection associated with the further improvement of the nervous system and the formation of the human brain, which became a natural prerequisite for the emergence of consciousness. Thanks to this analysis, it is shown that through the study of the concept of “consciousness”, the authors of existentialism combined are not only literary views with philosophical, but also with psychological. From a psychological point of view, the term “consciousness” reflects reality in the human brain in subjective, ideal images. For existentialists, the content of the essence becomes the most important idea of expression in their works. Writers of existentialism with the help of a phenomenological approach in their works cover different spectrums of consciousness such as: self-belief, mystical and mythological views in the concept of creative personality. On the example of I. Bachman's poetry, the main structural tendencies of existentialism have revealed: 1) features of social adaptation (maladaptation) of the hero which the writer points; 2) mechanisms of psychological protection, which are reflected in thoughts and speech; 3) the relationship of the protagonist with other characters; 4) the author's emotional accents that reveal his attitude to the hero. The poetry of the Austrian writer I. Bachmann clearly represents the main positions of existentialism. I. Bachman's poetic works depict the life and psychological circumstances in which the author's «I-concept» was. It has investigated that I. Bachmann is a really bright representative of existentialism.

Key words: existentialism, existence, existential dialectic, «I-concept», phenomenology, phenomenological approach, author's position.

Постановка проблеми. Однією з провідних течій суспільної думки ХХ ст. є екзистенціальна філософія, що на перший план висунула ідею абсолютної унікальності людського буття, зосередившись навколо проблеми людини та її місця в світі, труднощів духовної витримки людини, яка потрапила в потік подій і втратила контроль. Покоління інтелігенції, яке пережило першу світову війну та прихід до влади фашизму, ця історія зацікавила перш за все тим, що вона зосереджувала увагу на кризових ситуаціях в житті людини і людства, намагалася розглянути людину в умовах складних історичних випробувань. Однією із складових частин цієї течії став екзистенціалізм (Надольний, 2011: 92).

Екзистенціалізм є філософським вираженням глибоких потрясінь, які спіткали західну цивілізацію в ХХ ст. Його прибічники вважають, що катастрофічні події новітньої історії оголили нестійкість, слабкість, кінцевість будь-якого людського існування. Найбільш глибинним знанням про природу людини екзистенціалізм визнає усвідомленість нею власної смертності й недосконалості. Представники екзистенціалізму не робили спроб проникнути в методологічні аспекти науки чи розкрити природу моралі, релігії, мистецтва. Зокрема, Л. Губерський стверджує: «В центрі їхньої уваги стали питання провини, відповідальності, рішення, вибору, ставлення людини до смерті тощо, а проблеми релігії, моралі, мистецтва цікавили їх лише настільки, наскільки вони стосувались названих питань» (Надольний, 2011: 92). Учення С. К'єркагора, Е. Гуссерля, М. Хайдеггера, К. Ясперса, Ж.-П. Сартра, А. Камю, Г. Марселя, М. Мерло-Понті, С. де Бовуар, Н. Аббаньяно, Л. Сенгора значно вплинули на формування та процвітання екзистенціалізму. Проте визначною послідовницею екзистенціалізму вважають німецьку письменницю І. Бахман, котра змогла чітко в своїх творах відтворити особливості цього напрямку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У філологічних і філософських дослідженнях ХХ ст. відзначається тим, що поза вектором трансценденції відбувалася неминуха деградація, знеособлення людського існування, яке навіть під час свого занепаду не втрачало нечітко окресленої причетності до вищих цінностей. У феноменологічних рецепціях духовної кризи висвітлювався болісно пережитий деперсоналізованою істотою неправильний, безглуздий спосіб свого животіння, відчуття абсурду. Осереддя напруження екзистенціалізму поєднало спільними інтересами філософію та літературу. Екзистенціалістами європейського масштабу вважають таких дослідників, як Р. Мей,

А. Маслоу, Г. Фейфель, К. Роджерс, Г. Оллпорт, Г. Еленберг, Д. Лайонс, Н. Амельченко, І. Бичко та інші. Їхні праці розкривають більш натуралістичну традицію, де свобода розуміється як розкриття природних задатків людини. Але проблематичним питанням залишається розвиток екзистенціалізму в нашому сьогоденні.

Мета статті – визначити головні структурні риси екзистенціалізму в поетичній спадщині І. Бахман.

Виклад основного матеріалу. Традиційна психологія досліджує людську свідомість, поєднуючи її із психікою. Однак уже за доби романтизму психологи цікавилися підсвідомим як основою поетичної образності та натхнення. На межі ХІХ–ХХ ст. ця тенденція проявилася у філософських, мовознавчих, літературознавчих працях, прислужившись виникненню теорії психоаналізу, в якій підсвідоме визнано об'єктом науки (Білоус, 2013: 263).

Психоаналіз вивів літературознавство на нетрадиційне тлумачення літератури (нова герменевтика, феноменологія, структуралізм, феміністична критика, гендерні студії тощо), сприяв утворенню і розгалуженню нових стильових різновидів у модерній, авангардній, екзистенціальній, постмодерній літературі (імпресіонізм, експресіонізм, сюрреалізм, футуризм, дадаїзм та інше). Таким чином, екзистенціалізм опиняється в епіцентрі інтелектуальних дискусій ХХ ст., зокрема, помітною стає полеміка з психоаналізом, структуралізмом щодо можливостей спростовуваних ним об'єктивних методологій детермінізму, наполягання на неспроможності традиційного пізнання людського єства, на потребі припустити наявність у світовому просторі автономної точки – щілини свободи, відштовхуючись від якої, індивід має самостверджуватися, руйнувати віджилі структури та побудувати нові. Екзистенціальні настанови спрямовуються на подолання проголошених безживними сциєнтичних і каузальних інерцій, утвердження специфіки достеменного існування, що розкривається у творчості, свободі, особистій відповідальності, встановлення сократичного самопізнання, стоїцизму. Якщо З. Фройд розглядав творчість як індивідуальне неусвідомлене, змістом якого є комплекси, то К.-Г. Юнг тлумачив творчість як єдність свідомого «Я» (ego митця), індивідуального несвідомого (комплекси) і колективного несвідомого (архетипи). На цій основі він запропонував модель творчого процесу: індивідуальні комплекси породжують фантазії, які змушують авторське «Я» продукувати образи, шукаючи виходу із психологічної заблокованості. Фантазії мають продуктивний характер тоді, коли

змикаються з колективним неусвідомленим. Так відбувається взаємодія комплексів та архетипів, поєднання індивідуального і колективного досвіду, завдяки чому творчість набуває загальнолюдського змісту, «будить благодатні сили, які завжди допомагали людству врятуватися від будь-якої небезпеки й пережити найдовшу ніч». Звідси походять лише естетична і духовна цінність твору мистецтва. Сильніший вплив на суспільство, на думку К.-Г. Юнга, має той митець, який зумів почерпнути значущий зміст із архетипів, провести його крізь призму життя (середовище, час, місце), надавши йому індивідуального вираження. Особливого значення у творчості К.-Г. Юнг надавав авторській позиції. Йому належать міркування про екстравертного та інтровертного автора. Екстравертна (лат. extra – поза і vertere – повертати) позиція автора у художньому творі проявляється тоді, коли він під час творчого процесу, підкоряючись несвідомому творчому імпульсу, стає поза дією, перетворюється на обсерватора-оповідача, який збирає зовнішній світ для його оприявлення. У цій ситуації автор вважає, що головним є не він, а творчий процес. Інтровертна (лат. – intro – всередину і vertere – повертати) позиція – це психологічна орієнтація автора художнього твору на свої свідомі наміри, які протиставляються сфері неусвідомленій (Білоус, 2013: 267). У такій ситуації автор замикає творчість на собі, свідомо контролює процес, сам є дійовою особою творчого процесу і демонструє «готовність психіки діяти або реагувати у відомому напрямі».

Інтровертний аспект є характерним для екзистенціальної літератури, а саме побудови «Я-концепції». За словами О. Гуменюк: «У внутрішньому світі людини і її свідомості «Я-концепція» – це важливий структурний складник психологічної самоорганізації, який виконує функцію передумови і наслідку ефективності соціальної взаємодії та якості життя загалом. Вона здебільшого виявляється як відносно усталена, динамічна і певною мірою усвідомлена система уявлень особи про саму себе» (Гуменюк, 2004: 25).

Всупереч такому гносеологічному підходу, коли особа розглядається як суб'єкт, що протистоїть суцільному як об'єкту, екзистенціалісти запропонували новий, за словами М. Гайдеггера, онтологічний підхід. Сутність його полягає в тому, що людське існування (екзистенція) розглядається як таке, що інтимно, емоційно, на свідомому рівні пов'язане з буттям світу. Теза про онтологічну єдність людського існування і світу мовою екзистенціалістів означає, що світ «вписаний» у структуру екзистенції, що екзистенція структурована

під буття в світі. Перш ніж пізнавати світ, людина є, існує в світі.

У праці «Томас Бернхард і модерністський роман» В. Котелевської показано підтвердження вищесказаної думки, що ознака «Я-концепція» дійсно притаманна представникам екзистенціалізму. Дослідниця В. Котелевська відзначає стиль письма екзистенціалістів наближеним до утопічного. У творчості австрійських письменників (І. Бахман, П. Целан, Е. Єлінек, Т. Бернхард) помітний найвиразніший зв'язок невимовності (збій, спотворення, розрив мови, навіть до німоти), а також відображення травми та відлуння війни. Хоча в цих митців і відзначають спільну особистісну манеру, але все ж таки твори І. Бахман мають більшу виразність. У вірші «Wahrlich» («Воістину») авторка висловлює незвичайну парадоксальну мовну ситуацію, що є не властивим явищем для поетичного вислову: «Es schreibt diesen Satz keiner...» – «Ніхто не пише...». Використання такого виразу підтверджує теорію автономного суб'єкта та автономного мистецтва, яка своєю чергою зумовлює високий ступінь само-refлексії художньої мови, замикає на ній всі зображально-виразні прийоми. І. Бахман демонструє свою оригінальність як один з унікальних випадків радикальної поетологізації поетики, що робить її твори ідеальним об'єктом для дослідження закономірностей і парадоксів, а загалом утопічною проективністю модерністського мистецтва.

На підставі екзистенційної діалектики людина зважується на вибір, переходячи від споглядального існування до власне себе, надаючи пріоритету несумісному з абстрактним, уніфікованим, анонімним суб'єктом конкретному автентичному суб'єкту, який має бути тим, ким він є у своїй самості, а не просто бути. С. К'єркагор визначив три рівні на шляху до справжнього існування: естетичний (настанова на насолоду), етичний (акцентування обов'язку), релігійний (страждання, прилучення до долі Христа як принцип життєвої діяльності). С. К'єркагор розумів істину як таємницю буття, того, хто мислить, коли вона декодується у значенні достеменності, має ознаки лірико-сповідальної медитації.

І. Драч у доробку «Публіцистика: Вибрані статті, інтерв'ю» описує цікаві факти в містечку Сполето, котре розташоване на відстані близько 100 км на північ від Рима. І. Драч розповідає про знайомство з австрійською поетесою І. Бахман. Попри те, що І. Драч великий бунтівник у царині традиційних художньо-образних засобів, творець парадоксів та інтелектуалізмів, поет, який на повний голос заявив про свою «причетність планетарну», він водночас зумів, як ніхто інший, «вписати» у світовий

поетичний космос українську душу у її часто трагічних метаморфозах, спровокованих суперечливим часом. Відразу звернув увагу на виступ І. Бахман. І. Драча привабила амплітуда «повсякденної буденності» в поезії І. Бахман. Адже І. Драч вважає, що діапазон реального будня дає поетові можливість, відкинувши «ледачу простоту», випробувати різні стильові «техніки художності», які апелюють як до чуттєвої, так і до логічної сфери сприйняття, збурюючи асоціативну та інтелектуальну сфери уяви. І. Драч підтримує погляди І. Бахман. Він схиляється до думки австрійської поетеси не лише на рівні риторики, а й на рівні наближення до самої загадки буття як метафізичної проблеми, наскрізь антропологічної, перейнятої відчуттям того, що розумною «душею» світобудови була й залишається людина: «Центр Космосу – Земля, Бо на Землі живе Людина» (Драч, 2019: 18). Людина постає тут не тільки активним перетворювачем світу, а й водночас носієм ідеї вищої «влади» – космосу. Таку позицію в науково-критичному дискурсі називають гуманістичною.

Е.-М. Мертрі в книзі “Crisis and Form in the later writing of Ingeborg Bachmann” характеризує збірку «Види смерті» (“Todesarten’ poems”). Дослідниця Е.-М. Мертрі стверджує, що збірка «Види смерті» (“Todesarten’ poems”) містить низку віршованих і прозових творів, написаних у 1960 р. У доробку «Втрата» (“Eine Art Verlust”) І. Бахман демонструє своєрідну ілюстрацію гіркого розлучення, де проблема залишається не до кінця розкритою. І. Бахман відрізняється від інших поетів тим, що вона не вдається до опису деталей розподілу проблем між героями, проте, заглиблюючись у ліричні вирази, авторка передає суб’єктивне ставлення, але в суб’єктивному вираженні, тобто образ героя не є тотожним з автором.

Підтвердженням того, що І. Бахман є дійсно відомою, насамперед поетесою, є книга “Understanding Ingeborg Bachmann” К. - Р. Ачбергера. За його словами, вірші І. Бахман отримували визначну та одностайну похвалу. Коли австрійська поетеса припинила писати вірші, зосередивши більшу увагу на прозі, читачі реагували на це великим смутком і жалем. К. - Р. Ачбергер повідомляє цікавий факт: чим більше І. Бахман отримувала слави, тим менше віршів вона писала. Після двох найвідоміших збірок – “Die gestundete Zeit (Morgaged Time)” («Відстрочений час (Ранковий час)») (1953), “Anrufung des großen Bären” («Закликання великої ведмедиці») (1956), І. Бахман опублікувала лише кілька кращих віршів.

У доробку “Die gestundete Zeit (Morgaged Time)” («Відстрочений час (Ранковий час)») І. Бах-

ман висвітлює моральну вимогу до гостроти часу. Твір “Die gestundete Zeit (Morgaged Time)” («Відстрочений час (Ранковий час)») настільки вкорінений у конкретну історичну епоху 1950-х років, де однозначно можемо побачити заклик до утопічних поривань авторки, які є ознаками, не притаманними напряму «екзистенціалізм». Не боячись поєднання рис різних напрямів, І. Бахман все ж таки вдається до цієї ідеї. На противагу своїм поглядам, авторка в поезію включає опис сонячних променів крізь призму затяжної ночі, впливи непрохідних вод та самотніх подорожей на інтенсивність колективного вирішення проблем.

Для збагачення своїх праць І. Бахман почала звертатися до уяви й фантазії. Письменниця продовжує представляти історію Німеччини в пововісних роки, але вже занурюючись у світ магії та міфології. Особливо після поїздки до Італії І. Бахман запропонувала читачам інший світ поезики, котрий збагатився великою культурною спадщиною звичаїв, традицій, що базувалися на старовинних міфах. Обидва томи поетичних надбань, які з’явилися в 1956 році, присвячені контексту міфологічного та метафізичного спрямування, де змальовується переважно середземноморський пейзаж. Наприклад: “Wasserwelt aus den Entdeckerzeiten! Wellen überwuchern jeden Weg, und von oben tropft das Licht aus Netzen neuer Straßen in die Luft verlegt“. – «Вічні води перших мореплавців! Сиві хвилі у полоні мли, краплі світла скапують з плетіння вулиць, що в повітрі пролягли» (Переклад П. Рихло).

Із часом І. Бахман продовжує розкривати чітку позицію суб’єктивності, але не з таким болем втрати. Авторка починає розуміти філософський зміст проблеми буття. Адже у процесі розвитку кожної людини змінюється уявлення про світ, воно наповнюється конкретно-історичним і чуттєво-сприйнятним змістом. Світ для людини є єдністю природної та суспільної дійсності, зумовленої практичною діяльністю. Так, спостерігаємо онтологічний погляд на історичну реальність, що забезпечується феноменологією. Феноменологічний метод дає змогу письменникові розглядати людину в часі, яка не є абсолютно підвладною йому, тому що за способом свого буття вона сама є часом. Також однією зі специфічних рис екзистенціалізму є виділення поняття “In-der West sein” (буття у світі). Буття-у-світі розкривається через невіддільне від людини «діяння», яке пояснюється своєю чергою через «турботу» (турбота характеризує людське існування загалом). За філософськими поглядами М. Хайдеггера, Dasein (людське буття) здатне не лише цікавитися бут-

тям, а дбати про себе як про своє буття, про смисл свого буття.

Людина в екзистенціалізмі представляється як істота, котрій судилося перебувати в історії, яка «закинута» в історію і не може прожити поза нею, поза суспільством, але яка водночас здатна з усією стійкістю витерпіти саму перспективу занепаду та кінця перебігу історичних подій (Губерський, 2006: 120).

Дж. Гібсон у книзі “The Philosophy of poetry” описує подальші роки австрійської поетеси. Він говорить, що І. Бахман у 1959 році отримала Премію сліпих ветеранів війни за написання радіоп’єси «Добрий Бог Мангеттену». В радіоп’єсі «Добрий Бог Мангеттену» І. Бахман деталізує страждання людей за сучасних умов життя. Письменниця пише: “*Der Krieg wird nicht mehr erklärt, sondern fortgesetzt. Das Unerhörte ist alltaglich geworden. Der Held bleibt den Kämpfen fern. Der Schwache ist in die Feuerzonen gerückt. Die Uniform des Tages ist die Geduld, die Auszeichnung der armselige Stern der Hoffnung über dem Herzen*”. – «Війну вже не оголошують, її продовжують. Нечуване зробилось буденним. Герой уникає боїв. Боягуз вирушає на поле битви. Уніформою дня стало терпіння, нагородою – вицвіла зірка надії над серцем» (Переклад П. Рихло). В цьому прикладі авторка змиряється з тим, що відбувається з життям людей після війни. Вона не бунтує, а просто констатує як факт. Хоча, з іншого боку, І. Бахман у підтексті привертає увагу читачів до того, що потрібно змінюватися, а не терпіти те, що просто йде за плином часу, оскільки історична ситуа-

ція реалізується лише шляхом людського вибору і дії. Людина в І. Бахман має бути творцем і носієм культури, а культура розглядається як специфічна форма висловлення творчої відповіді особистості на виклик природи як стиль життя і спосіб орієнтації у світі. На думку І. Бахман, поезія не є задоволенням передачі повідомлення для конфліктних ситуацій певної доби, а навпаки, розуміння особистісного досвіду автора, котрий втілюється у формі конкретного вірша. Для І. Бахман важливим явищем є те, що зміст і форма поетичного виразу або поєднуються, або ні. Таке твердження І. Бахман висловила на лекціях з поезики у Франкфурті 1959–60-х років. Вони присвячувалися поетичній практиці нового світобачення.

Висновки. Отже, аналіз поезії І. Бахман вказує на те, що кожна екзистенція унікальна та неповторна. Хоча людському існуванню і притаманні загальні структури (чи то буття у світі, чи то буття з іншими), але ці загальні апріорні структури занурені в конкретну ситуацію, внаслідок чого людське існування стає унікальним. Охарактеризувавши поетичні твори І. Бахман, бачимо як трансформувалась свідомість авторки, уявлення про світ і її внутрішній світ. І. Бахман представниця екзистенціалізму, але попри основні структурні категорії цього напрямку, австрійська письменниця дійшла висновку, що людина сама довільно визначає себе в своїх діях, її існування не є чимось визначеним у якійсь формі. Кожне людське існування в гармонії із власним «Я» є винятковим, екстраординарним змінним світом.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Білоус П. В. Теорія літератури. Київ : Академвидав, 2013. 328 с.
2. Губерський Л.В. Філософія. Київ : Вікар, 2006. 534 с.
3. Гуменюк О. Психологія Я-концепція. Тернопіль : Економічна думка, 2004. 310 с.
4. Драч І. Публіцистика: Вибрані статті, інтерв'ю. Харків : Фоліо, 2019. 542 с.
5. Котелевська В.В. Томас Бернхард і модерністський мета роман. Ростов-на-Дону. 2018. 352 с.
6. Надольний І. Ф. Філософія. Київ : Вікар, 2011. 455 с.
7. Причепій Є.М. Філософія. Київ: Академвидав, 2009. 592 с.
8. Achberger K. Understanding I. Bachman. Columbia. 1995. 203 p.
9. McMurtry A. Crisis and Form in the Later Writing of I. Bachman. London : Humanities Research Association. 2012. 243 p.

REFERENCES

1. Bilous P. V. Teoriia literatury [Theory of literature]. Kyiv: Akadamvydav, 2013. 328 p. [in Ukrainian].
2. Huberskyi L.V. Filosofiiia [Philosophy]. Kyiv: Vikar, 2006. 534 p. [in Ukrainian].
3. Humeniuk O. Psykholohiia Ya-kontseptsiia [Psychology I-concept]. Ternopil: Ekonomichna dumka, 2004. 310 p. [in Ukrainian].
4. Drach I. Publitsystyka: Vybrani statti, intervui [Journalism: Selected articles, interviews]. Kharkiv: Folio, 2019. 542 p. [in Ukrainian].
5. Kotelevska V.V. Tomas Bernkhard i modernistskyi meta roman [Thomas Bernhard and the modernist meta-novel]. Rostov-na-Donu. 2018. 352 p. [in Russian].
6. Nadolnyi I. F. Filosofiiia [Philosophy]. Kyiv: Vikar, 2011. 455 p. [in Ukrainian].
7. Prychepii Ye.M. Filosofiiia [Philosophy]. Kyiv: Akadamvydav, 2009. 592 p. [in Ukrainian].
8. Achberger K. Understanding I. Bachman. Columbia. 1995. 203 p.
9. McMurtry A. Crisis and Form in the Later Writing of I. Bachman. London: Humanities Research Association. 2012. 243 p.